

Μια «σιωπή» των γραπτών πηγών

Άνεμος άγριος σαφάινει μες στη μνήμη μου
κείνη την Εγνατία...
Γεώργιος Ιωάννου

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ

«ΚΑΤΑ ΤΗΝ απογραφή του 1940, οι Ιουδαίοι δεν ήσαν πλέον στη Θεσσαλονίκη παρά μόνον 49.000», γράφει ο Εβραίος λόγιος της Θεσσαλονίκης Ι. Νεχαμά, υποδηλώνοντας ότι η παροικία είχε σημαντικά συρρικνωθεί¹. Σύμφωνα με πιο πρόσφατες πηγές, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ανέρχονταν τότε σε 56.000.

Μικρό χρονικό του διωγμού των Εβραίων: ο γερμανικός στρατός εισβάλλει στη Θεσσαλονίκη στις 9 Απριλίου 1941. Στις 15 Απριλίου (πριν ακόμη καταληφθεί η Αθήνα) ο διωγμός των Εβραίων έχει αρχίσει. Εφημερίδες κλείνουν, κοινοτικά κτίρια λεηλατούνται, εξέχοντες πολίτες φυλακίζονται και σπίτια επιτάσσονται. Στις 20 Απριλίου, κυκλοφορεί η *Νέα Ευρώπη*, όργανο της ναζιστικής προπαγάνδας, με αντισημιτικό κήρυγμα, που υποστηρίζει αυτές τις πράξεις. Ιούλιος 1942: οι άρρενες Εβραίοι καλούνται σε συγκέντρωση στην πλατεία Ελευθερίας, για να απογραφούν και κριστανται δημόσιους εξευτελισμούς. Δεκέμβριος 1942: τα «εβραϊκά μνήματα», το μεγάλο εβραϊκό νεκροταφείο, ανασκάπτονται. Αρχές του 43: οι Εβραίοι κλείνονται σε γκέτο και φορούν το κίτρινο αστέρι. Μάρτιος του 1943: 46.000 Εβραίοι στέλνονται στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης.

Η πόλη ζει στο ρυθμό αυτού του διωγμού από την πρώτη κιόλας μέρα της κατοχής. Η ίδια η ζωή της αλλοιώνεται, εφόσον έχει προηγηθεί η συγκέντρωση των Εβραίων σε γκέτο, κάποιες συνοικίες αποκόπτονται από την πόλη, απαγορεύεται η έξοδος, πρώτα ορισμένες ώρες κι έπειτα εντελώς. Η πόλη τραυματίζεται στον ιστό της και ένα σημαντικότατο μέρος του πληθυσμού της –και μάλιστα από τα παλαιότερα, αφού πρόκειται για Ισπανοεβραίους, στην πλειονότητά τους εγκατεστημένους εκεί από τα τέλη του 15ου αιώνα– διώκεται και απειλείται. «Πάντως, οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη ήταν τόσο πολλοί και τόσο μπλεγμένοι με τη ζωή μας, ώστε όσο κλειστός κι αν ήσουν ήταν αδύνατο να μην υποπέσει στην αντίληψή σου η συμφορά που τους είχε βρει», γράφει ο Γ. Ιωάννου². Τέλος «εκτοπίζονται», όπως είναι η επίσημη, άχρωμη λέξη που δηλώνει την deportation, αυτό που λέγεται σε ζουμερά νέα ελληνικά το «μάζεμα». «Μαζεύουν» τους Εβραίους, τους «παίρνουν», ήταν οι λέξεις της εποχής που απέδιδαν πιστά την εικόνα. Το ορατό μέρος του σχεδίου³.

Εκτός, όμως, από τη Θεσσαλονίκη, είκοσι πέντε εβραϊκές κοινότητες υπήρχαν στην Ελλάδα, στην αρχή της κατοχής. Ο ξεριζωμός τους υπήρξε ολοσχερής. Ενδεικτικά μόνο δίνουμε ορισμένους αριθμούς Εβραίων που στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης από τη Μακεδονία και τη Θράκη: 46.000 από τη Θεσσαλονίκη (από πληθυσμό 56.000), 1.800 από την Καβάλα, 780 από τη Δράμα, 596 από τις Σέρρες, 261 από την Ξάνθη, 150 από την Αλεξανδρούπολη, όπου συνελήφθησαν από τους Βουλγάρους, στη ζώνη βουλγαρικής κατοχής. Άλλες φάλαγγες διέσχισαν σ' όλες τις κατευθύνσεις τη

Μακεδονία: στη Θεσσαλονίκη συγκεντρώθηκαν άλλοι 970 από το Διδυμότειχο, 386 από τη Βέροια, 382 από τη Φλώρινα, 160 από τη Νέα Ορεστιάδα, 32 από το Σουφλι⁴. Οι 1.000 Εβραίοι της Καστοριάς, που διατελούσε υπό ιταλική κατοχή, συνελήφθησαν το Μάρτιο του '44. Υπό ιταλική κατοχή ήταν και η Αθήνα, η Πάτρα, η Χαλκίδα, και εκεί η εξόντωση δεν στάθηκε ολοσχερής. Και η εξαίρεση: οι 33 Εβραίοι τη Κατερίνης πρόλαβαν να δραστηρεύουν, ύστερα από σχετική ειδοποίηση των ελληνικών αρχών. Ο συνολικός αριθμός των Ελληνοεβραίων, που υπήρξαν θύματα των ναζί, ανέρχεται σε 60.000⁵.

Αναζητώντας την αποτύπωση αυτού του γεγονότος στον ελληνικό αντιστασιακό τύπο, βρίσκεται κανείς μπροστά σε μια σχεδόν απόλυτη σιωπή. Συγκεκριμένα: σε εξαντλητική έρευνα του παρόντος αντιστασιακού τύπου της νεολαίας για όλη την Ελλάδα, από το '41 ως το '45, και σε δειγματοληπτική του υπόλοιπου παρόντος τύπου, ο αριθμός αναφορών στο θέμα είναι σχεδόν μηδενικός. Τα έντυπα αυτά τύπωναν και κυκλοφορούσαν παράνομα οι αντιστασιακές οργανώσεις των νέων, τόσο στις κατεχόμενες πόλεις όσο και στα χωριά της «Ελεύθερης Ελλάδας»⁶. Παράνομα έντυπα των αντιστασιακών οργανώσεων της νεολαίας κυκλοφορούσαν από την αρχή κιόλας της κατοχής, αλλά τύκνωσαν εντυπωσιακά από το Φεβρουάριο του '43 και μετά, χάρη στην ίδρυση της μεγάλης οργάνωσης νεολαίας της αριστεράς, της «Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων». Στα έντυπα της ΕΠΟΝ, το γεγονός του διωγμού των Ελλήνων Εβραίων αποσιωπάται εντελώς. Αντίθετα, αυτά τα έντυπα καταγγέλλουν πάντα όποιο «έγκλημα των κατακτητών» συμβαίνει στην περιοχή τους και επιχειρούν να συμβάλουν στην ανόρθωση του ηθικού του πληθυσμού⁷.

Το «σχεδόν μηδενικός» αφορά μια εξαίρεση, την εφημερίδα *Δόξα* της «Πανελληνίου Ενώσεως Αγονιζομένων Νέων». Η ΠΕΑΝ, αν και δηλώνει πανελλήνιος, ήταν καθαρά αθηναϊκή αντιστασιακή οργάνωση νέων. Φιλικά προσκείμενη στο «Εθνικό Ενωτικό Κόμμα» του Π. Κανελλόπουλου, χωρίς όμως πολιτικές εξαρτήσεις⁸.

Τα μέλη της προέρχονταν από μεσοαστικά στρώματα της Αθήνας και ήταν μαθητές, φοιτητές και εργαζόμενοι νέοι. Στην οργάνωση δεν συμμετείχαν Εβραίοι, από όσο είναι γνωστό. Η εφημερίδα της, η *Δόξα*, δείχνει μια ευαισθησία προς το θέμα, αφού εντοπίστηκαν σ' αυτή τρεις σχετικές αναφορές. Η πρώτη χρονολογείται το Σεπτέμβριο του '42 (τχ. 10.σ.4) και καταγγέλλει λεηλασία της αθηναϊκής συναγωγής και ξυλοκόπημα όσων βρέθηκαν εκεί. Η επόμενη αναφορά τοποθετείται χρονικά αμέσως μετά τη λήψη αντιεβραϊκών μέτρων από τους ναζί και στην Αθήνα. Στο τεύχος της 28ης Οκτωβρίου 1943 φιλοξενείται κείμενο με τίτλο «Η δίωξη των Εβραίων» (τχ. 23, σ.3). Σ' αυτό επισημαίνεται: «Με βαθύτητα

θλίψη ο ελληνικός λαός παρακολουθεί την επέκταση στην Αθήνα των βαρβάρων αντιεβραϊκών μέτρων που γέννησε η εγκληματική διαστροφή των ναζί εγκεφάλων». Η τρίτη και τελευταία έχει τίτλο «Μια συγκινητική προκήρυξις των Ισραηλιτών» και δημοσιεύεται μετά την απελευθέρωση, στις 26 Οκτωβρίου 1944. Είναι μια ευχαριστία των Ελληνοεβραίων της Αθήνας που διασώθηκαν, χάρη στη συμπράσταση των ορθόδοξων συμπολιτών τους (τχ. 58, σ.2).

Και η εξαίρεση του επονίτικου τύπου, που επιβεβαιώνει τον κανόνα: «Χιλιάδες αδέρφια μας Εβραίοι σύρθηκαν στα σκλαβοπάζα-ρα και στον ομαδικό θάνατο, συλλήψεις και εκτελέσεις πατριωτών συνεχίζονται κι η Γκεστάπο τρομοκρατεί το λαό με μεσαιωνικούς απαγχονισμούς. *Ηπειρώτικα Νειάτα*, ΕΠΟΝ Ηλείου, (τχ. 18, σ.3). Είναι χαρακτηριστική η λέξη «σκλαβοπάζαρο» που παραπέμπει ιστορικά σε μια προηγούμενη περίοδο και εμπειρία, που παρήγαγε ό,τι χειρότερο μπορούσε ως τότε να φανταστεί κανείς.

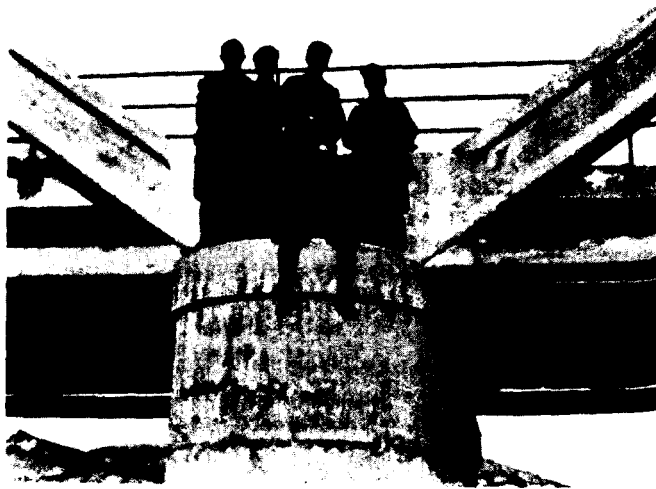
Ούτε, όμως, σε μη νεανικά αντιστασιακά έντυπα, που κυκλοφόρησαν σε καίριες στιγμές, από τη άποψη του εβραϊκού διωγμού-άνοιξη του '43 στη Θεσσαλονίκη, λόγου χάρη- υπάρχουν αναφορές στο θέμα. Πρώτη σκέψη: ο ερεινιτής που διατρέχει τον αντιστασιακό ελληνικό τύπο- τύπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό σε όγκο, ποιότητα και μαχητικότητα- δεν «μαθαίνει» το γεγονός, δεν μαθαίνει, δηλαδή, τον αντίχτυπό του. Πουθενά, ούτε σ' έναν υπαινιγμό, δεν περνάει το γεγονός ότι οι Έλληνες πολίτες εβραϊκού θρησκευματος το '43-44 υπήρξαν θύματα ενός ιδιότυπου διωγμού. Ιδιότυπου, και από την άποψη ότι μέχρι τότε οι Εβραίοι είχαν γνωρίσει την εμπειρία να εκδιώκονται από τη χώρα όπου κατοικούσαν. Οι Ισπανοί, λόγου χάρη, έδιωξαν τους Εβραίους από τη χώρα τους στα τέλη του 15ου αιώνα. Αυτό είναι κάτι ριζικά διαφορετικό από τη ναζιστική γενοκτονία, το σχέδιο της εξόντωσης. Ως τότε, κάθε φορά που μία χώρα τους έδιωχνε, αναζητούσαν καταφύγιο αλλού. Τα καταφύγια στην Ευρώπη του '41-44 είχαν πια τελειώσει. Η διαταγή της 23ης Οκτωβρίου 1941, σ' όλη τη ναζιστική επικράτεια, απαγορεύει στους Εβραίους κάθε μετανάστευση. Και αυτή είναι μια από τις διαστάσεις που προσδίδει τη μοναδικότητά του στο διωγμό αυτό και τον διαφοροποιεί από όλους τους προγενέστερους.

Αυτές οι παράνομες εφημεριδούλες αναφέρονται λεπτομερώς στα εγκλήματα του στρατού κατοχής: τόσα σπίτια κάρπαν σ' αυτό το χωριό, δύο κρεμασμένοι στο άλλο, πέντε εκτελεσμένοι όμηροι. Ένα παράδειγμα: «Δεν περνάει μέρα που να μην αφήσουν δείγματα θηριωδίας. Καινούργια πάλι φρικιαστικά εγκλήματα βαρύνουν τις πλάτες των κατακτητών. Οι Γερμανοφασίστες δεν ληλατούν, δεν καίνε και σκοτώνουν μονάχα. Κείνο που ξεχωρίζει και που κάνει τον καθένα ν' ανατριχιάζει είναι οι τρόποι των εγκλημάτων τους. Και να μερικοί απ' αυτούς: Στο Πλατύκαμπο, μπαίνοντας μια αγέλη λύκων του Χίτλερ, δεν ικανοποιήθηκε παραδίνοντας το χωριό στις φλόγες και συνέχισε τα ανήκουστα κακουργήματα. Τρεις Γερμανοί μπαίνοντας σ' ένα σπίτι, βρήκαν μια άρρωστη ετοιμογέννητη γυναίκα. Αφού την έδεσαν στο κρεβάτι, της έσχισαν την κοιλιά, βγάδοντας το μωρό της... Επίσης ένα γέρο, αφού τον έριξαν ξαπλωμένο σ' ένα τραπέζι, τον έριξαν σκόνη στο στόμα και τον έκαψαν...» (*Νεανική Φλόγα*, ΕΠΟΝ Λάρισας, αρ. φύλ. 5, Δεκέμβριος 1943). Τυπική η πιο πάνω μαρτυρία μπορεί να πολλαπλασιαστεί με εκατοντάδες άλλες και να δοθεί απτή η εικόνα του τι σήμαινε «γερμανικά αντίποινα».

Και ανακύπτει το ερώτημα: γιατί ενώ επιδίδονται σε τόσο λεπτομερείς περιγραφές της «γερμανικής θηριωδίας» να μην περιλαμβάνεται και ο διωγμός των Εβραίων των παραπάνω περιοχών, ως δείγμα της απάνθρωπης επέμβασης του κατακτητή; Γιατί αυτή η σιωπή; Πρόθεσή μας να καταθέσουμε το ερώτημα, την απορία και την αμηχανία, όχι την οριστική εφημερία. Και κάποιες πρώτες σκέψεις, βέβαια, που γεννήθηκαν με αφορμή το ερώτημα.

Ξεκινώντας από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, διαπιστώνουμε ότι τα *Λεύτερα Νειάτα* της ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης, που κυκλοφορούν πολυσέλιδα και ταχτικά (για παράνομο έντυπο), από τον Ιούνιο του '43 ως και το Μάιο του 1946, δεν περιλαμβάνουν καμία αναφορά; ούτε μετά την απελευθέρωση, όταν η μοίρα των συμπολιτών τους έγινε πια γνωστή, εφόσον δεν επέστρεψαν.

Περνάμε στις μη νεανικές εφημερίδες: η *Ελευθερία* του ΕΑΜ Μακεδονίας κυκλοφορεί το Μάρτιο του '43, με κύριο άρθρο αφιερωμένο στην επέτειο της ελληνικής επανάστασης του '21. Ένα άλλο γεγονός, που θα σηματοδοτήσει μια άλλη «επέτειο», αλλιώςτικα καθοριστική για την ιστορία της πόλης, λαβαίνει χώρα εκείνο το Μάρτιο του '43, αφού είναι ο μήνας που εξαναγκάζονται να εγκαταλείψουν την πόλη οι περισσότεροι Εβραίοι για να μην ξαναγυρίσουν ποτέ, ωστόσο, αυτό δεν περνάει διόλου στην εφημερίδα. Είναι προφανές ότι η σημασία, το νόημα αυτού που συμβαίνει, διαφεύγει. Από τον Απρίλιο ως τον Ιούλιο του '43, η εφημερίδα τηρεί την ίδια σιωπή'.

Ξεφυλλίζοντας την εφημερίδα, ανακαλύψαμε «στα ψιλά» την εξέλιξη καταγγελία ενός «υπαλλήλου προνοίας», όπως υπογράφει ο συντάκτης του κειμένου: «Το λένε ανοιχτά ότι οι λαϊκές τάξεις δεν είναι για τα μέγαρα, παρά οι προνομιούχοι. Με δυο λόγια, περιμένουν αυτές οι λεγόμενες λαϊκές επιτροπές προσφύγων να εξοντωθούν οι εβραίοι για να πλιατσικολογήσουν όχι μόνο τα έπιπλά τους, αλλά και τα ακίνητα κτήματά τους με συνεργούς ορισμένους υπαλλήλους της προνοίας. Διότι, πριν εξορισθούν οι εβραίοι, δεν υπήρχαν ούτε συμβουλευτικές επιτροπές στεγάσεως, παρά τρέχανε 6-7 βιοπαιλαισταί υπάλληλοι προνοίας να εξεύρουν ένα δωμάτιο για να στεγάσουν τους νεοαφικνούμενους πρόσφυγας. Τώρα που έπεσε το πτώμα, δηλαδή η εβραϊκή περιουσία, ριχτήκανε όλοι απάνω σαν τα κοράκια.» (*Ελευθερία*, αρ. φύλ. 13, 14 Απριλίου 1943). Το πρόβλημα του υπαλλήλου είναι ότι στα εβραϊκά κτίρια εγκαταστάθηκαν κάποιοι ευνοούμενοι των αρχών κατοχής και όχι οι πρόσφυγες από τα βουλγαροκρατούμενα μέρη της Μακεδονίας και της Θράκης, τους οποίους παλεύει να στεγάσει η υπηρεσία του. Εκεί εντοπίζεται το πρόβλημα και η εφημερίδα δεν προσθέτει κανένα σχόλιο.

Στην έκφραση της επαγγελματικής αγανάκτησης του υπαλλήλου περιορίζεται η αναφορά στο διωγμό των Εβραίων. Στο φύλλο της 25ης Μαρτίου 1943 δημοσιεύεται έκκληση για κατάταξη στον ΕΛΑΣ: «Το ΕΑΜ καλεί υπό τις σημαίες του τους Έλληνες, Μακεδόνες, Βλάχους, Εβραίους, Αρμένιους ενωμένοι να καταταχθούν αθρόα (sic) στα ανταρτικά σώματα προς ενίσχυση του λαού της

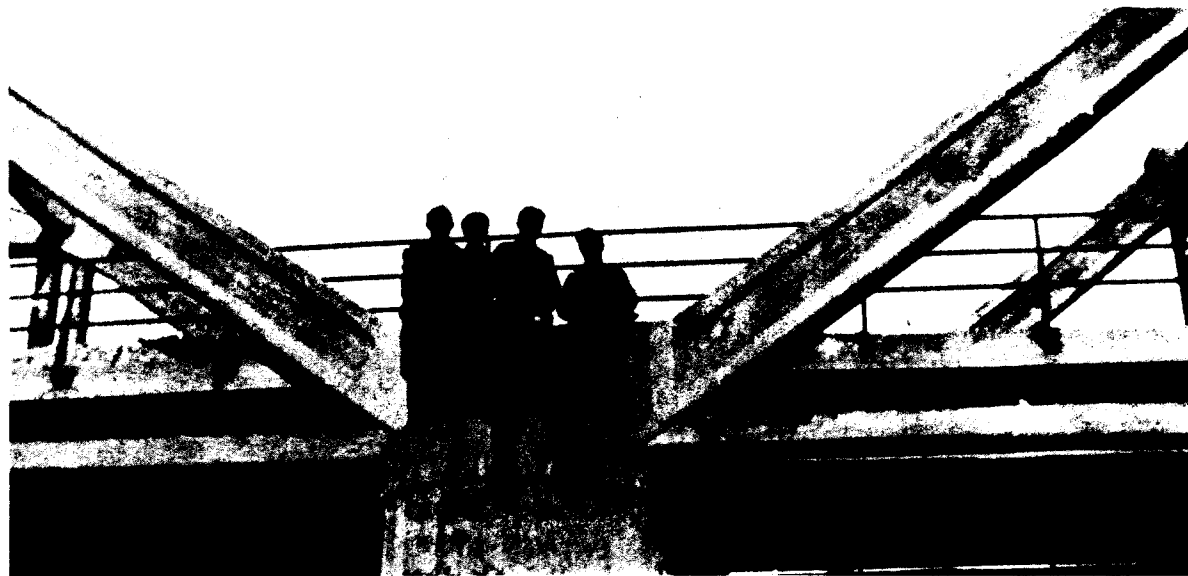
Σιατίστης, Βοΐου, Γρεβενών, Κοζάνης». Δεν διευκρινίζει σε ποιους Εβραίους απευθύνεται, γιατί οι περισσότεροι έχουν ήδη εκδιωχθεί από τη Θεσσαλονίκη στα μέσα του Μαρτίου και οι υπόλοιποι είναι κρατούμενοι στα γκέτο σε συνθήκες αυστηρότατης περιφρούρησης.

Αναλυτικά περιγράφονται στην ίδια εφημερίδα όλα όσα θεωρούνται μεγάλες συμφορές για τον τόπο. Παράδειγμα: «Στις 12 Ιουλίου οι γερμανοί έκαψαν 15 σπίτια στο Λιτόχωρο [...] Ύστερα οι γερμανοί ληλάτησαν το χωριό, άρπαξαν κότες, αυγά, πρόβατα, κλπ. [...]. Στην περιοχή Σερβίων οι γερμανοί κάψαν 10 χωριά και εληλάτησαν όλη την περιοχή [...]» (Ελευθερία, αρ. φύλ. 16, 28 Ιουλίου 1943). Είναι προφανές ότι αυτό που συμβαίνει στους Εβραίους δεν ανήκει στις συμφορές.

Την ίδια εποχή, το αντιστασιακό κίνημα είναι ιδιαίτερα μαχητικό και δυναμικό στη γερμανοκρατούμενη περιοχή της Μακεδονίας. Στις πόλεις οργανώνονται μαζικά συλλαλητήρια που αφορούν, κυρίως, την επέκταση της βουλγαρικής κατοχής, την πολιτι-

νείς. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου εβραϊκές οικογένειες διασώθηκαν χάρη στις ριφοκίνδυνες ενέργειες χριστιανικών οικογενειών, αλλά υπάρχουν και τα παραδείγματα σε συλλογική κλίμακα, στις περιπτώσεις της Κατερίνης και της Ζακύνθου, όπου οι μικρές εβραϊκές παροικίες διέφυγαν εντελώς την εξόντωση, χάρη σε καθαρά ελληνική πρωτοβουλία. Οι 400 νέοι Θεσσαλονικείς Εβραίοι που κατέφυγαν στο βοινό έγιναν αμέσως δεκτοί στις τάξεις του ΕΛΑΣ.

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της εβραϊκής παροικίας της Ζακύνθου, όπου διασώθηκαν όλοι, χάρη σε ενέργειες των ελληνικών αρχών. Γιατί το έντυπο της ΕΠΟΝ Ζακύνθου, το *Έμπρος*, να μην αναφέρει το γεγονός; Μήπως ελεεινά την πρωτοβουλία είχαν ο δεσπότης και ο δήμαρχος κι όχι οι αντιστασιακές οργανώσεις; Κι όμως, ο Δ. Στραβόλεμος αναφέρει: «Και το δεύτερο αφορά τη θέση που πήραν τότε οι αντιστασιακές οργανώσεις ΕΔΕΣ και ΕΑΜ. Οι διευθύνοντες τις οργανώσεις εκείνες [...] είχαν πάρει κοινή από-

κή επιστράτευση, την τρομοκρατία. Στην καταγραφή των αιτημάτων των συλλαλητηρίων από τις εφημερίδες δεν συμπεριλαμβάνεται ποτέ η συμπαράσταση προς τους Εβραίους. Στις 16 Απριλίου γίνεται μεγάλο συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη: «Ημέρα αξέχαστη για το λαό της Θεσσαλονίκης, ημέρα όπου φανέρωσε τη δύναμή του και εξεδήλωσε την απόφασή του να ματαιώσει τα εθνοκτόνα σχέδια των μισαρών κατακτητών. [...] 15.000 κόσμος με πινακίδες που έγραφαν: Κάτω η επιστράτευση, συγκεντρώθηκαν μπροστά στη Γεν. Διοίκηση σε μεγαλειώδη και επιβλητική διαδήλωση». (Ελευθερία, αρ. φ. 13, 24 Απριλίου 1943). Τα «εθνοκτόνα σχέδια» αφορούν την επιστράτευση πολιτών.

Θα μπορούσαμε να επεκταθούμε σε περισσότερα παραθέματα, αλλά το ερώτημα έχει πια στοιχειοθετηθεί. Η συμπαράσταση προς τους Εβραίους και η απόπειρα της διάσωσής τους είναι έξω από τους οργανωμένους στόχους της ελληνικής αντίστασης, όπως αποδεικνύουν οι γραπτές πηγές της. Ο διωγμός των Ελληνοεβραίων δεν είναι «ελληνικό» πρόβλημα, δεν έχει περάσει στην κοινή συνείδηση ως τέτοιο.

Η εύκολη και γρήγορη απάντηση του αντισιμιτισμού, λανθάνωντος ή μη, δεν καλύπτει όλο το εύρος της απορίας. Μάλλον μας εμποδίζει να στοχαστούμε προς διάφορες κατευθύνσεις. Εξάλλου, έρχεται σε αντίθεση με άλλες πράξεις. Στην Ελλάδα οι Εβραίοι βρήκαν έμπρακτη συμπαράσταση—όταν οι ίδιοι τη ζήτησαν— και από την αντίσταση, αλλά και από τον μη οργανωμένο πληθυσμό. Αν αυτό δεν συνέβαινε, τότε, πολύ απλά, δεν θα είχε διασωθεί κα-

φαση και είχαν συμφωνήσει, εάν απετιγγαναν οι προσπάθειες της διάσωσης των Εβραίων, το ΕΑΜ και το ΕΔΕΣ της Ζακύνθου, [...] να έδιναν μάχη με τους Γερμανούς για να απελευθέρωναν τους Εβραίους [...] και να τους επροστάτευαν με κάθε θυσία¹⁰. Η παροικία αυτή απαριζόταν το 1940 από 275 ανθρώπους, ριζωμένους εκεί από πολλούς αιώνες, ελληνοφώνους, «καθαρόαιμους Ζακυνθινούς»¹¹. Ήταν πιο δεμένοι με τους Έλληνες, πιο «Έλληνες», από τους σεφαραδίτες της Μακεδονίας. Τα ποσοστά εξόντωσης στις ρομανιώτικες παροικίες είναι αισθητά μικρότερα¹².

Ας επανέλθουμε στην κατ' εξοχήν παροικία, την *Madre de Israel*, και ας επιχειρήσουμε να «δούμε» με τα μάτια της εποχής, απαλλαγμένοι για λίγο από την κατοπινή μας γνώση. Να πώς είχαν τα πράγματα για την εβραϊκή παροικία της Θεσσαλονίκης το 1940: «Έτσι, όταν οι τευτονικές ορδές ξεχύθηκαν πάνω στη μακεδονική γη, η αρχαία μητρόπολις του Θερμαϊκού διατηρούσε ακόμη μια μικρή ισραηλιτική πολιτεία, με πληθυσμόν άνω των πενήντα χιλιάδων ψυχών, που είχε την εσωτερική δική της κοινοτική κυβέρνηση, τη γλώσσα της, τον τύπο της, τους ναούς της, τα σχολεία της, τις λέσχες της, τις βιβλιοθήκες της, τα τυπογραφεία της, τα υπέροχα εναγή ιδρύματά της, έργα περιθάλψεως, αλληλοβοηθείας και αλληλεγγύης, τα δικά της ρεύματα ιδεών και τις αντιλήψεις της, την ιδιόμορφη ζωή της, τις συνήθειες και παραδόσεις της, τους τεχνίτες της, τους βιομηχάνους της, τους εμπόρους της, την τάξη των διανοοιμένων της»¹³.

Αφού ήταν τόσο πλήρης αυτή η κοινωνία, ποια ήταν τα σημεία

επαφής της με την περιβάλλουσα ελληνορθόδοξη κοινότητα, που, από το 1912 και μετά, βρέθηκε να είναι η ευνοημένη μειονότητα, αφ' ότου η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος¹⁴. Πληρότητα, άρα αυτάρκεια, άρα εσωστρέφεια. Μακροί αιώνες συγκατοίκησης στο πλαίσιο της οθωμανικής κυριαρχίας έχουν δομήσει τους όρους της συνύπαρξης. Η οθωμανική κυριαρχία αφήνει σε μεγάλο βαθμό τα διάφορα έθνη να αυτοδιοικούνται με το θεσμό του millet¹⁵. Η εβραϊκή παροιμία, λοιπόν, της Θεσσαλονίκης έχει μάθει να ζει κατ' αυτό τον τρόπο τη συνύπαρξη. Πλάι πλάι και διαφορετικοί. Να μην ανακατεύεται ο ένας στα προβλήματα του άλλου. Η κάθε παροιμία να τα αντιμετωπίζει μόνη της. Πότε με λιγότερες και πότε με περισσότερες εντάσεις ανάμεσα στις παροιμίες. Λάμβανε μεταξύ των δυο κοινοτήτων και μια αντιπαλότητα, επειδή οι σεφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν η ευνοημένη παροιμία, με τα προνόμια της οθωμανικής διοίκησης, οι «επίσημοι προσκεκλημένοι του Σουλτάνου», όχι «ραγιάδες» σαν τους άλλους¹⁶.

Τέλος, οι Εβραίοι δεν έχουν λόγο να προτιμούν την ένταξη της πόλης στο νεαρό ελληνικό κράτος. Η αντιπαλότητα έχει οξυνθεί, μετά την έλευση των Ελλήνων προσφύγων το 1922, όταν η ζυγαριά γέρνει πια οριστικά υπέρ της ελληνικής πλευράς. Εξάλλου, εντάσεις και επεισόδια που εξέφραζαν εχθρότητα είχαν εκδηλωθεί ανάμεσα στην εβραϊκή και την ελληνορθόδοξη κοινότητα από την ένταξη στο ελληνικό κράτος και μετά¹⁷.

Αν κάναμε αυτή τη συνοπτική αναφορά, είναι γιατί το διάστημα από το 1912 ως το 1940, λιγότερο από τριάντα χρόνια, είναι πολύ μικρό για να αποποιηθούν και οι μεν και οι δε τον τρόπο ύπαρξης τεσεεράμισι αιώνων και να ανακαλύψουν εκείνον που υπαγορεύει ένα σύγχρονο δυτικό κράτος στους πολίτες του. Η έννοια του πολίτη, άρα και του «συμπολίτη», είναι έννοια που συμβαδίζει με το σύγχρονο, εξευρωπαϊσμένο κράτος. Δεν είναι κάτι αυτονόητο, όπως εμφανίζεται συχνά στο πλαίσιο ενός ανιστορικού «ανθρωπισμού». Πόσο η ιδιότητα του πολίτη (η *citoyenneté*), που πάει πολύ πέρα από την απλή υπηκοότητα, ήταν ανεπτυγμένη στις διαφορετικές εθνότητες της Θεσσαλονίκης, το 1940; Υπάρχει η συνείδηση ότι αυτοί οι Εβραίοι ελληνικής υπηκοότητας (που δεν έχουν

και όλοι την ελληνική υπηκοότητα) είναι πράγματι «συμπολίτες μας» και σε πόσα στρώματα απλώνεται αυτό; Η έννοια της κοινωνικής συνοχής, του ισχυρού κοινωνικού ιστού, μιας δυτικοευρωπαϊκής κοινωνίας πόσο μπορούσε να λειτουργεί; Ποια δίκτυα αλληλεγγύης λειτουργούν σ' αυτή τη βάση; Πόσο οι ίδιοι οι Εβραίοι απαιτούν στήριξη από τους «συμπολίτες» τους, πόσο στρέφονται σ' αυτούς για βοήθεια; Φαίνεται πως αυτό έγινε σε πολύ περιορισμένη κλίμακα και πάντα σε ατομική βάση.

Η αντιμετώπιση στο θέμα αυτό αποτελεί έναν από τους άξονες με βάση τους οποίους μελετάται η αντίσταση κάθε χώρας στη ναζιστική κατοχή. Είναι και δείκτης του κατά πόσο τα σχέδια των κατακτητών προσέκρουσαν ή όχι σε εμπόδια. Ο J. Semelin, στο βιβλίο του για τη μη ένοπλη αντίσταση στην Ευρώπη, αφιερώνει ένα κεφάλαιο όπου εξετάζει αυτή την περίπτωση για κάθε χώρα. Συσχετίζει τη δυνατότητα διάσωσης των Εβραίων στα διάφορα ευρωπαϊκά κράτη με το βαθμό της κοινωνικής συνοχής της κάθε κοινο-

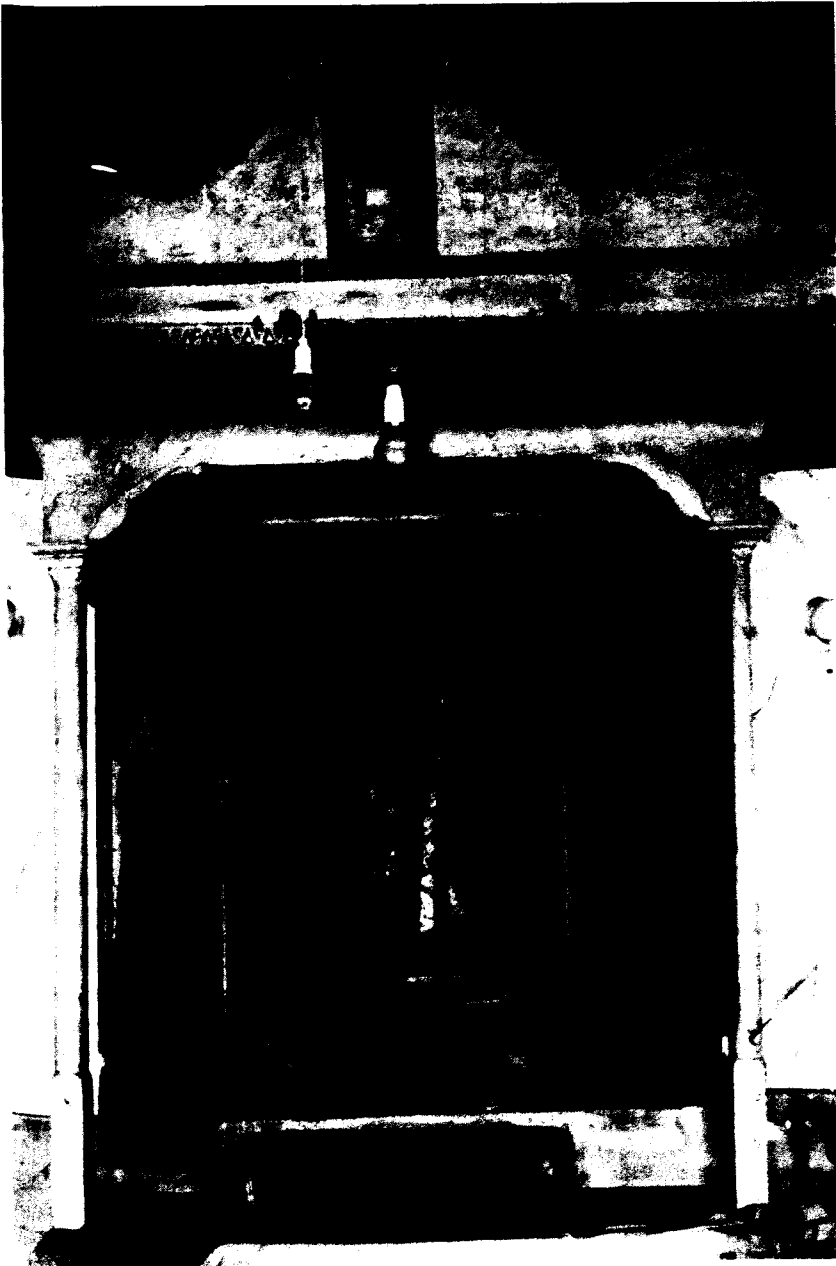
νίας. Αποδίδει το υψηλότερο ποσοστό εξόντωσης στις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης στο γεγονός ότι εκεί οι Εβραίοι ήταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας, σε ορισμένες περιπτώσεις χωρίς καν πολιτικά δικαιώματα¹⁸.

Μήπως αυτοί οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι, που πρώτα χάνουν σπίτια και περιουσίες, έπειτα συγκεντρώνονται σε γκέτο και, τέλος, παίρνουν δρόμο για κάποιο μακρινό προορισμό – πάντως όχι για το θάνατο – είναι για την πλειονότητα των χριστιανών ορθόδοξων Σαλονικιών κάποιοι «άλλοι»; Με διαφορετική γλώσσα (τα ισπανοεβραϊκά) και θρησκεία, μπορεί παλιοί γείτονες, μπορεί και φίλοι σε προσωπικές σχέσεις, αλλά ριζικά «άλλοι» από «εμάς». Οι Εβραίοι είχαν πάντα ισχυρότατη κοινοτική οργάνωση, δίκτυα αλληλεγγύης, σημαντικές περιουσίες, προύχοντες που διαπραγματεύονταν επιτυχώς με τις εκάστοτε αρχές. Ας λύσουν, λοιπόν, πάλι το πρόβλημά τους. Ίσως τα παραπάνω να μην απέχουν πολύ από μια ευρύτερα διαδεδομένη αντίληψη της εποχής, μια αντίληψη που δεν έχει ποτέ διατυπωθεί ρητά, αλλά που ίσως λάνθανε.

Εξάλλου, δεν μοιάζουν να απευθύνονται οργανωμένα στους Έλληνες για βοήθεια. Ακόμη και τα σσσιτιά τους φροντίζουν και

τα οργανώνουν μόνοι τους. «Αλλά και οι Εβραίοι σαν λαός ήταν ανέκαθεν πολύ κλειστοί και ιδιαίτερα αποτραβηγμένοι από μας, κι αυτή τη στάση εξακολούθησαν, δυστυχώς, να την κρατούν και όταν οι Γερμανοί άρχισαν να τους περισφίγγουν», θυμάται ο Γ. Ιωάννου¹⁹. Στο κείμενό του ο Γ. Ιωάννου, προσπαθώντας να μεταφέρει τη νοοτροπία της κατοχής, εκφράζει με ενάργεια την παραπάνω αντίληψη. Γράφει σχετικά με την τοποθέτηση επιγραφών στα μαγαζιά που έγραφαν: «Οι Εβραίοι είναι ανεπιθύμητοι». «Στην αρχή αυτό μας έκανε εντύπωση, αλλά γρήγορα το συνήθισαμε, καθώς είχαμε κάθε μέρα και νέα βάρσανα. Στο κάτω κάτω εμείς δεν

γάνωσή μας της Θεσσαλονίκης ήταν αρκετοί Ισραηλίτες, όπως και στην οργάνωση του Κόμματος. [...] Σ' έναν απ' τους ισραηλιτικούς συνδικαιωμένους πήγαινα ταχτικά. Ήταν κάποιον κοντά στο Βαροδάρη. Εδώ είχαν τη μικρή τους λέσχη κι νεολαίοι [...]. Όταν έμπαινες μέσα και, έμπαινες σ' ένα αλλιώτικο περιβάλλον με τις δικές του παραδόσεις, με το δικό του πολιτισμό, με τη δική του γλώσσα. Έρχονταν στη συνεδρίαση του πυρήνα τα εβραϊόπουλα, περιποιημένα και συγυρισμένα μετά τη δουλειά [...]. Μιλούσαν τα ελληνικά σπασμένα, γουιστόζικα, κι όταν άναβε η συζήτηση, το γύριζαν στα εβραϊκά αναμεταξύ τους». Αναφέρεται παρακάτω στην εξολόθρευση τους σαν να ήταν το μοιραίο, το αναπόφευκτο, στάση τόσο αντίθετη με την κατά παράδοση κομμουνιστική. «Λίγα χρόνια τους έμελλε ακόμα να ζήσουν, μόνο καμιά δεκαριά. Όλα αυτά τα ανθισμένα νιάτα που έβλεπα χάθηκαν σαν να μην είχαν υπάρξει ποτέ. Χάθηκαν μέσα στους απαισίους φούρνους των χιτλερικών στρατοπέδων. Ούτε ίχνος τους δεν έμεινε»²¹.

ήμασαν Εβραίοι...». Κι ακόμη: «Ιδιαίτερα άτυχοι αυτοί οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Αφού τράβηξαν τις μπόρες και τις μεγάλες πείνες και τις αλαζονείες του φαντασμένου κατακτητή, χάθηκαν απάνω στην ώρα που τα πράγματα είχαν πάρει για όλους τους άλλους –τους άλλους, εμάς– να καλυτερευούν»²⁰.

Οι οργανωμένοι στο Κομμουνιστικό Κόμμα Εβραίοι από προπολεμικά είχαν στη Θεσσαλονίκη τη δική τους οργάνωση. Αναφέρεται η Αύρα Παρτσαλίδου για την οργάνωση της ΟΚΝΕ: «Στην ορ-

γάνωσή μας της Θεσσαλονίκης ήταν αρκετοί Ισραηλίτες, όπως και στην οργάνωση του Κόμματος. [...] Σ' έναν απ' τους ισραηλιτικούς συνδικαιωμένους πήγαινα ταχτικά. Ήταν κάποιον κοντά στο Βαροδάρη. Εδώ είχαν τη μικρή τους λέσχη κι νεολαίοι [...]. Όταν έμπαινες μέσα και, έμπαινες σ' ένα αλλιώτικο περιβάλλον με τις δικές του παραδόσεις, με το δικό του πολιτισμό, με τη δική του γλώσσα. Έρχονταν στη συνεδρίαση του πυρήνα τα εβραϊόπουλα, περιποιημένα και συγυρισμένα μετά τη δουλειά [...]. Μιλούσαν τα ελληνικά σπασμένα, γουιστόζικα, κι όταν άναβε η συζήτηση, το γύριζαν στα εβραϊκά αναμεταξύ τους». Αναφέρεται παρακάτω στην εξολόθρευση τους σαν να ήταν το μοιραίο, το αναπόφευκτο, στάση τόσο αντίθετη με την κατά παράδοση κομμουνιστική. «Λίγα χρόνια τους έμελλε ακόμα να ζήσουν, μόνο καμιά δεκαριά. Όλα αυτά τα ανθισμένα νιάτα που έβλεπα χάθηκαν σαν να μην είχαν υπάρξει ποτέ. Χάθηκαν μέσα στους απαισίους φούρνους των χιτλερικών στρατοπέδων. Ούτε ίχνος τους δεν έμεινε»²¹.

Πέρα από το θέμα των σχέσεων, υπάρχει και το ερώτημα: τι είναι αυτό που αποσιωπούν; Μήπως αυτό που φαίνεται δεν είναι και τόσο τρομερό ώστε να αξίζει να καταγραφεί σε μια τόσο δύσκολη και φοβερή εποχή; Τι να σημαίνουν αυτές οι φάλαγγες των Εβραίων που με κάποια μογαλάκια στοιβάζονται στα τραίνα γι' άλλους; Για την Πολωνία, λένε στη Θεσσαλονίκη, και τους δίνουν επιταγές σε πολωνικό νόμισμα. Οι ίδιοι οι Εβραίοι ανησυχούν για το κρύο της Πολωνίας και για τη γλωσσική επικοινωνία με τους Πολωνούς ομοθρήσκους τους, αφού εκεί δεν μιλάει ισπανοεβραϊκά. Πρόκειται, λοιπόν, για μια ακόμα μετακίνηση, μια ακόμα περιπλάνηση των κατ' εξοχήν περιπλανώμενων. Το ότι και οι ίδιοι οι Εβραίοι, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες, το 1943, αγνοούν ακόμη τον τελικό προορισμό αυτού τον «ταξιδιού» είναι βέβαιο. Το μυστικό δεν έχει ακόμη διαφραίνει ούτε σε τόπους πολύ πιο κοντινούς στα στρατόπεδα από ό,τι η Ελλάδα. Στο κάτω κάτω, αφού οι ίδιοι τόσο πειθήνια ακολουθούν όλες τις διαταγές, αφού τους δίνεται η δυνατότητα να διαφύγουν στο βουνό και δεν το κάνουν, γιατί να ανησυχήσουν οι άλλοι»²².

Το σχέδιο της εξόντωσης των Εβραίων περιείχε δύναμη και την εξάλειψη της ανάμνησής του. Όλα ήταν σχεδιασμένα, ώστε να μην υπάρξει επιζών που να μιλήσει γι' αυτό. Η σιωπή ήταν μέσα στις συνιστώσες της «τελικής λύσης»²³. Αθελά τους –και αυτή η πλευρά εξετάζεται εδώ– οι παράνομες εφημερίδες της κατοχής συνεργούν στη σιωπή. Δεν καταγγέλλουν, δεν διαμαρτύρονται, δεν επισημαίνουν καν. Μικρή ειρωνεία: οι νόμιμες, ελεγχόμενες

από τη λογοκρισία εφημερίδες είναι πιο εύηλωτες. Καθώς αναφέρουν την είδηση, λένε και αυτό που δεν σκοπεύουν να πουν ρητά. Παράδειγμα: στις 25 Ιουνίου 1943 η *Νέα Ευρώπη*, το όργανο της ναζιστικής προπαγάνδας στη Θεσσαλονίκη, δημοσιεύει διαταγή απαγόρευσης εισόδου στο παλιό γκέτο, γιατί θα άρχιζε η «κατεδάφις και απολύμανσις». Η εφημερίδα μας πληροφορεί ότι η Θεσσαλονίκη έχει πια αδειάσει από τους Εβραίους της και αρχίζει η διαδικασία της εξαφάνισης των ιχνών τους από την πόλη. Η «απο-

λύμανσις» γίνεται και για τις πραγματικές ασθένειες που είχαν εκδηλωθεί, αλλά και συμβολικά, ως κάθαρση από το μίσημα. Η σύγκριση των Εβραίων με ψείρες ήταν γνωστή στη χιτλερική φιλολογία: εξάλλου με αέριο εξοντώνονται γενικά τα έντομα.

Περνώντας στη βιβλιογραφία γύρω απ' το θέμα, θα επισημάνω με ένα μόνο παράδειγμα χαρακτηριστικής αμηνανίας και αναπαραγωγής της σιωπής των πηγών. Η *Ιστορία της Αντίστασης*, εξάτομο, συλλογικό έργο, πανηγυρικού χαρακτήρα, αφιερώνει ένα κεφάλαιο 44 σελίδων στον τύπο της αντίστασης²⁴. Στην παράγραφο με τίτλο «Ο μυστικός τύπος των Ισραηλιτών» (σ. 1465) αναφέρεται η έκδοση μιας εφημερίδας με τίτλο *Εβραϊκές ειδήσεις*, την οποία «διεύθυνε η Εθνικοτοπική των Ισραηλιτών», προφανώς του ΕΑΜ. Ως προς τη συνεισφορά του αντιστασιακού τύπου στο θέμα, γίνεται αναφορά «στην πανελλήνια εφημερίδα της αδελφικής αλληλεγγύης προς τους Εβραίους, τα συνθήματα στους τοίχους!» Δεν θα προχωρήσουμε άλλο σ' αυτή την κατεύθυνση, γιατί αγγίζουμε πια θέματα βιβλιογραφίας και ιστοριογραφίας²⁵.

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, αλλά δεν βλέπουμε το λόγο. Πρόκειται, αναμφίβολα, για μια «σιωπή». Δουλειά της ιστοριογραφίας να επιχειρεί να αποκρυπτογραφήσει αυτές οι σιωπές τι σημαίνουν.

Πιο ευαίσθητος, πάντα, ο χώρος της λογοτεχνίας, και μάλιστα της ποιήσης, πλουτίστηκε πρόσφατα από μια κατάθεση: εκείνη του Ντίνου Χριστιανόπουλου, με το βιβλίο *Οι προγραμματισμένοι στο χαμό*²⁶.

Στη δυσκολία να κλείσουμε αυτό το κείμενο –που τα ερωτήματά του, έτσι κι αλλιώς παραμένουν ανοιχτά– μας συντρέξει η ποιήση του Γ. Ιωάννου:

Κάθε φορά που τριζει η σκάλα μας
«λες να 'ναι αυτοί επιτέλους;» σκέφτομαι
κι ύστερα φεύγω και με τις ώρες
κατακίτρινα ζωγραφίζω ηλιοτρόπια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μικαήλ Μόλχο-Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, μτφρ. Γεωργίου Κ. Ζωγραφάκη, εκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 19.
2. Γ. Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...» *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 58.
3. Ο Κ. Ζωγραφάκης στη μετάφραση του *In Memoriam* χρησιμοποιεί τη λέξη «εξορία» (σ. 131). Η γαλλική λέξη *déportation* έχει πια φορτιστεί με την ιστορικότητα του συγκεκριμένου γεγονότος. Το λεξικό Hachette, για παράδειγμα, στο λήμμα *déportation* δίνει ως δεύτερη έννοια: «εργλειοσμός σε στρατόπεδο συγκεντρώσεως». Οι ελληνικές λέξεις που αμύχανα χρησιμοποιούνται δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί με αυτό το γεγονός, περισσότερο «αποκρύπτουν» παρά «δηλώνουν». Ο Γ. Θ. Βαφόπουλος χρησιμοποιεί τη λέξη «η νέα Έξοδος» των Εβραίων, διευκρινίζοντας: «οχι, τούτη τη φορά, προς τη σωτηρία, αλλά προς το βέβαιο θάνατο *Σελίδες αυτοβιογραφίας*. Εστία, Αθήνα 1971, Β', σ. 173.
4. Μ. Μόλχο-Ι. Νεχαμά, *ο.π.*, σ. 129-134.
5. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι Ελληνοεβραίοι και η ναζιστική Γερμανία. Ο δρόμος προς το ολοκαύτωμα*. Πρακτικά Συμποσίου «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια», Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1991, Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Αθήνα 1993 (υπό έκδοση).
6. Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος 1941-1945. Καταγραφή*, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.
7. Για την ΕΠΟΝ βλ. Πέτρος Ανταίος, *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, 2 τ. Καστανιώτης, Αθήνα 1977-1979.
8. Για την ΠΕΑΝ βλ. Π. Μιχαηλίδης, *Αγαθουπόλεως 7, Μικρές ιστορίες από την μεγάλη κατοχή*, Εστία, Αθήνα 1992.
9. Βλ. την ανατύπωση της εφημερίδας *Ελευθερία. Η άγνωστη ιστορία της πρώτης παράνομης οργάνωσης και εφημερίδας της κατοχής*, επιμ. Σ.

Κουζινόπουλου, Καστανιώτη, Θεσσαλονίκη 1986. Στο βιβλίο περιέχεται χρονικό της κατοχής και της αντίστασης στη Θεσσαλονίκη. Η σελίδα 99 αφιερώνεται στον Εβραίο δημοσιογράφο Ζακ Βεντούρα, παλιού στέλεχος του εργατικού κινήματος, που χρημάτισε επανειλημμένα βουλευτής του ΚΚΕ. Με την ευκαιρία, μία πρόταση αφιερώνεται στην εξόντωση των ομοθησικών του, χωρίς να αναφέρεται ο αριθμός τους.

10. Δ. Στραβόλεμος, *Ένας ηρωϊσμός—μία δικαίωση*, Αθήνα 1988, σ. 35.
11. Δ. Στραβόλεμος, *ο.π.*, σ. 13.
12. Το γεγονός επισημαίνεται και ο Χ. Φλάισερ, σχετικά με τις διαφορές στα ποσοστά εξόντωσης ανάμεσα στη Θεσσαλία (ρομανιώτικες κοινότητες) και στη Μακεδονία (ο.π., υπό έκδοση).
13. Μ. Μόλχο-Ι. Νεχαμά, *ο.π.*, σ. 45.
14. Η ελληνορθόδοξη παροικία ήταν τότε τρίτη σε πληθυσμό μετά την εβραϊκή (75.000) και την οθωμανική, βλ. Κίρχη Γεωργιάδου, «Les Grecs de Thessaloniki», *Salonique 1850-1918, La "ville des juifs" et le revêtil des Balkans*, Autrement, επιμ. G. Veinstein, Παρίσι 1992 και Bernard Lory, «Les Hellènes entrent dans la ville», *στο ίδιο*.
15. Για τις σχέσεις των εθνοτήτων βλ. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και Χριστιανοί. Οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Τροχαλία, Αθήνα 1992. Για αντισημεικές εκδηλώσεις ελληνικής παροικίας στα τέλη του 19ου αι. βλ. το άρθρο του Χ. Χατζηλωσήφ, «Πάσχα στην Αλεξάνδρεια», *Τα Ιστορικά* 12/13, (1990) σ. 121-148.
16. Μ. Ευθυμίου, *ο.π.* σ. 100.
17. Για την περίοδο αυτή βλ. Rena Molho, «Venizelos and the Jewish Community of Salonica 1912-1919», *Journal of the Hellenic diaspora* 3-4 (1986), της ίδιας «The Jewish community of Salonika and its Incorporation into the Greek State 1912-19», *Middle Eastern Studies*. (1988) και Εφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των άλλων». Ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993).
18. Jacques Semelin, *Sans armes face à Hitler. La résistance civile en Europe 1939-1943*, Payot, Παρίσι 1989.
19. Γ. Ιωάννου, «Εν ταις ημέραις εκείναις...», *ο.π.*, σ. 58.
20. Γ. Ιωάννου, *ο.π.* σ. 61 και σ. 65.
21. Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σ. 81-82.
22. Υπάρχει μια ολόκληρη φιλολογία γύρω από τη «συνενοχή» και τη λεγόμενη «παθητική» στάση των Εβραίων, την οποία δεν θα 'θελα να σχολιάσω εδώ. Να θυμίσω μόνο ότι το βουνό είναι ξένο και εχθρικό για ανθρώπους που υπήρξαν αποκλειστικά, επί αιώνες, κάτοικοι των πόλεων. Το μόνο καταφύγιο είναι η πόλη. Εξάλλου, δεν είχε οργανωθεί από καμιά οργάνωση συλλογικός μηχανισμός διαφυγής των Εβραίων προς το βουνό. Σχετικά με τη στάση του ραβίνου της Θεσσαλονίκης Κόρετς, βλ. το άρθρο της Ρίκας Μπενβενίστε, «Η Ηγεσία της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης στη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής», *Ιανός* 2 (1982), σ. 118-123. Την καλύτερη λογοτεχνική διαπραγμάτευση του θέματος βλ. στο διήγημα του Δημ. Χατζή, «Σαμπεθάϊ Καμπιλής», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Κείμενα, Αθήνα 1979 σ. 45-80.
23. Μπ. Αξιοπούλου, «Μεθοδολογικές σκέψεις για μια ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος», *εδώ*.
24. *Ιστορία της αντίστασης* επιμ. Β. Γεωργίου, Αυλός, Αθήνα 1979, τ. Δ', κεφ. 17, σ. 1445-1489.
25. Για το αντίστοιχο πρόβλημα στη γαλλική ιστοριογραφία μεταφέρω εδώ την εκτίμηση της Anne Grynberg: «Η εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης πνίγεται μέσα στον περί αντίστασης λόγο που επεξεργάζονται τόσο οι γκαλιτικοί όσο και οι κομμουνιστές, και πρέπει να περιμένει κανείς την εισβολή μιας εβραϊκής μνήμης της γενεοκτονίας, στα τέλη της δεκαετίας του 60, για να αποκτήσει αυτή η ανάμνηση κεντρική θέση στη διαμόρφωση της ταυτότητας και για να αναδειχθεί καθαρά η ιδιαιτερότητα της εκτόπισης των Εβραίων» Α. Grynberg, «L' avant et l' après», στο αφιέρωμα «1942: Memoire et enjeux», περ. *Les Nouveaux Cahiers* 108 (1992). Για τους Εβραίους της Ελλάδας στην κατοχή βλ. τη βιβλιογραφία του Steven Bowman στον τόμο: Χ. Φλάισερ-Σ. Μπούουμαν. *Η Ελλάδα στην δεκαετία 1940-1950. Βιβλιογραφικός Οδηγός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 185-203.
26. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ποιήματα Θεσσαλονικέων ποιητών για την καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990, 65 Διαγώνιος.